

MART KULDKEPP

1905. AASTA REVOLUTSIOONIST EESTIS JA SOOMES: RAHVUSLASTE JA SOTSIALISTIDE ÜHISRINDED

Eesti ajaloo „valgetest laikudest“ rääkides on tavaline, et 1905. aasta revolutsioonisündmuse ja nende järellugu tõstetakse esile näitena seni korralikult läbi uurimata valdkonnast.¹ Kuigi sama võiks ju väita pea lõputu hulga teiste Eesti minevikku puutuvate teemade kohta, pole eritählepanu põhjust vaja kaugelt otsida. Teiste seas oli kindlasti õigus kadunud Indrek Paavlel, kes 2010. aastal välja tõi, et 1905. aasta sündmused olid üliolulised just Eesti omariikluse kujunemise seisukohalt.² Tõepoolest: kuna omariikluse teke on – ilma igasuguse irooniata – meie lähiajaloo suurim müsteerium, mida seetõttu igast võimalikust vaatenurgast uurida tuleb, on 1905. aasta puudulik tundmine ühtlasi oluline ajaloopoliitiline vajakajäämine. Arvestades aga revolutsioonisündmuste kaootilisust, allikate suurt hulka (kuid tihti lünklikkust), suure osa senise uurimistraditsiooni rõhutatud ideologiseeritust ja muid praktilisemat sorti hädasid on selge, et kerge vaevaga seda viga ei paranda.

Samas pole ka lõpuni selge, missugune

¹ Viiteid sellistele arvamusalaldustele vt: T. Karjahärm, Vabariigid ja komiteed: massiliikumine Eesti valdades 1905. aastal mikroajaloolises mõõtkavas. *Acta Historica Tallinnensia*, 2012, kd 18, lk 3.

² Paavle arvamusalaldust vt: H. Tammela, O. Liivik, Kas Eesti lähiajaloo on endiselt „valgeid laike“? *Tuna*, 2010, nr 4, lk 131.

ikkagi oli seos Eesti iseseisvuse sünni ja selle esimese „punase aasta“ vahel, ning kui hästi me 1905. aastast peitunud arenguvõimalusi endale teadvustada oskame. Eesti rahvuslikus ajaloonarratiivis kinnistunud harjumuspärane vaade on pidada 1905. aastat „laiemate rahvahulkade“ poliitiliseks³ või sotsiaalseks ärkamiseks,⁴ mille tulemusena kujunes eestlastest kui rahvusest senisest selgepiirilise poliitiline (mitte ainult enam kultuuriline) subjekt. Olulisima murranguna rahvamentaliteedis on Eduard Laaman välja toonud, et „nüüd oodatakse vabastamist mitte enam Vene valitsusvõimudelt, vaid nende vastasrinnalt“.⁵

Kes aga oli see vastasrind? Eestis kuulusid sinna nii Jaan Tõnisson kui Konstantin Päts, nii Eduard Vilde kui Marta Lepp: mõõdukad rahvuslased, radikaalsed rahvuslased, sotsiaaldemokraadid-föderalistid ja sotsiaaldemokraadid-tsentralistid. Mingisuguses opositsioonis tsaarivalitsusega olid nad kõik, kuid isegi tagantjärele on raske öelda, kust täpselt avanes varjatud tuleviku-siht sündmusteahela poole, mis paljude juhuste läbi lasi teostuda just iseseisval

³ E. Laaman, Jaan Poska: Eesti riigitegelase elukäik. Tartu, 1998 [1935], lk 29.

⁴ E. Laaman, Eesti iseseisvuse sünn. Stockholm, 1964 [1936], lk 6.

⁵ Sealsamas.

Eestil oma etnograafilistes piirides, mitte aga demokraatlikul Venemaal või mõnel teisel riiklikul kombinatsioonil. Hilisema loogika 1905. aastale ülekandmine on tihti problemaatiline. Laaman kirjutas juba 1925. aastal, et „kui praegu tagasi vaatame 1905. a. sündmuste peale, siis märkame seal imelikku nähtust. Mehed, kes praegu seisavad meie poliitiliste voolude paremal tiival, asuvad siis pahempoolsete hulgas, kuna need, kes siis parempoolsete osa etendasid, praegu seda mitte ei tee.“⁶

Läbi selletaoliste paradoksides haakub 1905. aasta revolutsiooni temaatika, isegi kui võtta seda vaid osana teleoloogilisest Eesti iseseisvuse sünni loost, paljude teiste seni (ja ilmselt igavesti) ebapiisavalt läbimõtestatud teemadega, nagu Eesti rahvusliku liikumise ajalugu, erinevate poliitiliste ideede ja voolude roll Eesti ajaloos, keskvoimu ja venestamispoliitika vastased liikumised nii Eestis kui Vene riigis tervikuna. Seni puudulikult mõistetud revolutsioonisündmuste uurimine laseks kõigil neil valdkondadel aga loodetavasti esile tulla vähem harjumuspärasest ja seega kõnekamast võtmes. Laiema kutsemoraalina sõnastades: et mõista mineviku erinevust tänapäevast, peaks ajaloolane keskenduma just neile nähtustele, mis tunduvad arusaamatud, kummalised ja erandlikud, mitte aga kergestihoomatavad, tavapärased ja triviaalsed.

Sellest kaalutlusest lähtuvalt püüan järgnevas essees tutvustada mõningaid minu jaoks intrigeerivaid tahke 1905. aasta revolutsioonisündmuste juures.

⁶ E. Laaman, Eesti vabadussõja poliitiline ajalugu. Tallinn, 1991 [1925], lk 13.

Tegemist on pigem uurimisprogrammi visandamise kui valmis uurimistulemuste tutvustamisega, ning need uitmõtted ei ole veel valmis teadmine. Lähemalt keskendun Eestile ja Soomele ning rahvuslaste ja sotsialistide ühisrinnete. Mõlemad valikud võiksid vajada lühikest selgitust.

Tõmmates rööbikjooni Soome ja Eesti vahel ei taha ma väita, nagu oleks selline kõrvutus kuidagi asjakohasem kui näiteks võrdlus revolutsiooniaegse Eesti ja Läti vahel, millel oli teineteisega kahtlemata rohkem ühist. Küll aga võiks Soomest mõelda kui võimalikust eeskujust – eriti arvestades, et isiklikud kontaktid Eesti ja Soome vahel olid sel ajal juba küllalt tihedad⁷ – ning samas kui omamoodi laboratooriumist, kus mõned protsessid, mis Eestis võib-olla vaid põgusalt ilmnesid või mõtte tasandile jäid, selgemini teoks saada suutsid.

(Vähemus)rahvuslaste ja sotsialistide (sh esseeride) näol oli tegemist kahe peamise keskvoimu vastu suunatud opositsioonilise liikumisega. Minu üldisem hüpotees on, et ühisrindeid nende vahel oli tõenäoliselt rohkem kui vastuolusid ning suunad olid üleüldse teineteisest raskestieraldatavad. See kehtib kindlasti Eesti kohta, kus poliitilised parteid olid alles embrüostaadiumis ning mitmed poliitikategelased juba seetõttu hiljem teise suunda kaldusid, nagu Laamangi on osutanud. Kuid ka sisepoliitilise arenguskaala teisest otsast, Soomest, leiab näiteid väga ambitsioonikast parteiülesest koostööst.

⁷ Vt S. Zetterberg, Kultuurisillad ja revolutsioonituuled. Tlk K. Jaanits, S. Olesk. Tallinn, 2013.

Pole põhjust arvata, et ka eestlastel oleks neis initsiatiivides osalemata jäänud, kui neil vaid võimekust jätkunuks.

Venestuspoliitika

Vene riigi võõrrahvustega asustatud äärealadel oli revolutsiooni oluliseks tõukejõuks venestuspoliitika, mis oli suunatud kohalike õiguslike ja administratiivsete eripärade tasalülitamisele, aga ka kultuurilisele ja keelelisele ühtlustamisele. Eestis langes venestamise kõrgaeg 1880.–1890. aastatele ning tõi kaasa selle, et 1860.–1870. aastate rahvusliku ärkamise poliitiline potentsiaal jäi esialgu realiseerimata. Soomes sai venestus alguse alles sajandivahetusel. Varem oli Balti provintse ja Soomet koheldud keskvõimu poolt erinevalt, lubades Soome autonoomial jõudsalt areneda ka ajal, kui üldiselt kohalikele erikordadele vastu töötati.⁸

Rahvuslik liikumine Eestis hakkas uuesti elavnema sajandivahetusel, kui opositsioonilise poliitilise mõtte kandjaks kujunes uus ajakirjandus uue põlvkonna eestlastest poliitikute käe all: alates 1896. aastast Tartus Jaan Tõnissoni toimetada olnud Postimees, 1901. aastast Tallinnas Konstantin Pätsi Teataja ja 1903. aastast Tartus Peeter Speeki Uudised, mille ümber koondusid vastavalt mõõdukad rahvuslased, radikaalsed rahvuslased ja (ettevaatlikud) sotsialistid. Kolme eri radikaalsusastmega poliitilisi suundi esinda-

⁸ Vt R. Schweitzer, Die „Baltische Parallele“: gemeinsame Konzeption oder zufällige Koinzidenz in der russischen Finnland- und Baltikumpolitik im 19. Jahrhundert? Zeitschrift für Ost-Forschung, 1984, kd 33, lk 551–577.

va kõrgekvaliteedilise ajalehe olemasolu tegi võimalikuks poliitilise mõttevahetusruumi ja teatava konkurentsi rahvusliku liikumise sees.⁹

Olulisim veelahke läks ühelt poolt Postimehe ning teiselt poolt Teataja ja Uudiste vahelt. Enne 1905. aastat eesti rahvusluse peaideoloogiks kujunenud Tõnisson eelistas jääda kindlaks Balti isolatsioonismile ning soovitas eestlastel hoiduda end Venemaa poliitilistesse ja sotsiaalsetesse liikumistesse segamast. Teataja ja Uudised moodustasid üheskoos Tõnissonile ja Postimehele alternatiivi, rõhutades moraali asemel rohkem majandusküsimuste tähtsust ning seda, et Eesti tulevik on lahutamatu seotud Venemaa tulevikuga.¹⁰

Soome jõudis venestus koos Nikolai Bobrikovi nimetamisega Soome kindral-kuberneriks 1898. aastal ning tema 1899. aasta nn veebruarimanifestiga,¹¹ mis jättis Soome Maapäeva ilma suuremast osast seadusandlikust jõust. Juba märtsikuus koguti manifesti vastu üle kogu Soome pool miljonit allkirja ning määrati seda üle andma 500-liikmeline delegatsioon, keda tsaar aga keeldus vastu võtmast.¹²

⁹ T. U. Raun, Russification and the Estonian National Movement. Rmt-s: Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914. Toim. E. C. Thaden. Princeton, 1981, lk 335.

¹⁰ Sealsamas, lk 338–339. Ilmekat kirjeldust Eesti ajakirjanduses toimunud renessansist ning Postimehe/Teataja/Uudiste vastuoludest vt: K. Ast, Aegade sadestus I–III. Tallinn, 2010 [1963–1965], lk 255–265.

¹¹ Vt O. Jussila, The Historical Background of the February Manifesto of 1899. Journal of Baltic Studies, 1984, kd 15, nr 2/3, lk 141–147.

¹² T. Polvinen, Imperial Borderland. Bobri-

Sellest peale hakkas Soome mõõtuandvate ringkondade meeleolu arenema järjest süveneva venevaenulikkuse suunas.¹³ 1904. aasta juunis sooritas üliõpilane Eugen Schaman Bobrikovile atentaadi, tappes ka ennast.¹⁴

Soome jaoks oli 1905. aasta revolutsioon seega vaid esimene kulminatsioon mõnda aega käärinud vastasseisus venestamispoliitikale, samas kui eestlaste jaoks oli tegemist pretsedenditu „sotsiaalse ärkamise” või poliitilise emantsipatsiooniga, mille tähendus oli palju põhimõttelisemat laadi ja mis lõi tingimused poliitiliste parteide tekkeks. Soomes, kus oma poliitiline elu ja vastavad institutsioonid olid ammuilma olemas, polnud selleks vajadust. Küll aga reageeris Soome ilmselt just seetõttu keskvoimupoolsetele venestuskatsetele valulisemalt kui ükski teine piirkond riigis.

Vene-Jaapani sõda

Nagu Eduard Laaman targalt märgib, olid kõik Vene revolutsioonid sõjaliste lüüasaamiste tulemused: Krimmi sõjale järgnenud Aleksander II „revolutsioon ülevalt“, Vene-Jaapani sõja ajal alanud 1905. aasta revolutsioon ja Esimesele maailmasõjale järgnenud 1917. aasta revolutsioonid.¹⁵

1905. aasta revolutsiooni ei tohiks

kov and the Attempted Russification of Finland 1898–1904. Helsinki, 1984, lk 89–92.

¹³ Esimene venestusperiood (1899–1905) on Soome ajalookirjutuses tuntud kui *sor-tokausi* või *ofärdsår*.

¹⁴ S. Zetterberg, Viis lasku senatis. Tlk E. Bahovski, V. Beekman. Tallinn, 1998.

¹⁵ E. Laaman, Eesti iseseisvuse sünn, lk 6.

seega kindlasti vaadelda lahus 1904. aasta veebruaris alanud Vene-Jaapani sõjast. See muutis revolutsioonisündmused võimalikuks juba seeläbi, et suur osa Vene armeest oli hõivatud sõjategevusega Kaug-Idas ega saanud teostada siseriiklike politseifunktsioone. Samuti õhnestasid Vene lüüasaamised rahvamasside usku riigivõimu tugevusse. Oluline pööre revolutsiooni käigus – või öieti selle lõpu algus – oli omakorda rahu sõlmimine 1905. aasta septembri alguses. Kuigi tsaarirežiimile raskeimad, oktoobri- ja novembripäevad, seisid sel hetkel veel ees, tähendas sõjavägede kojukutumise algus seda, et revolutsioonilise liikumise väljavaated edu saavutada olid märkimisväärselt kahanenud.¹⁶

Vene-Jaapani sõjal oli oluline roll ka erinevate opositsiooniliste jõudude konsolideerimiskatsetes. Selle algeld tuleb otsida Soomest, kus sajandivahetusel oli tekkinud konstitutsionalistlik vastupanuliikumine, mis pidas keskvoimu venestuskatseid ebaseaduslikeks ja osutas neile passiivset vastupanu. Vastupanuliikumise eesotsas oli Kagaali-nimeline salajane organisatsioon, millesse kuulusid peamiselt noorsoomlaste ja Rootsi rahvapartei esindajad.¹⁷ 1904. aasta novembris eraldus vastupanuliikumisest radikaalne tiib, nn Soome aktiivne vastupanupartei (Finska

¹⁶ J. Frankel, The War and the Fate of Tsarist Autocracy. Rmt-s: The Impact of the Russo-Japanese War. Toim. R. Kowner. London; New York, 2007, lk 65.

¹⁷ Vt S. D. Huxley, Constitutionalist Insurgency in Finland: Finnish „Passive Resistance“ against Russification as a Case of Non-Military Struggle in the European Resistance Tradition. Helsinki, 1990.

Aktiva Motståndspartiet, Suomen aktiivinen vastustuspuolue) eesotsas pikalt välismaal elanud ajakirjaniku ja seikleja Konni Zilliacusega. Aktivistid erinesid konstitutsionalistidest selle poolest, et nad olid valmis aktiivseks, isegi relvastatud võitluseks tsaarivõimu vastu ning koostööks Venemaa revolutsiooniliste liikumistega. Samal ajal oli aktivistide poliitiline eesmärk põhimõtteliselt sama mis konstitutsionalistidel: Soome poliitilise, õigusliku ja rahvusliku eristaatuse kaitsmine ja säilitamine.¹⁸

Soome vastupanuliikumine oli Vene revolutsionääridega koostööd teinud varemgi, seda peamiselt mitmesugustes praktilistes küsimustes.¹⁹ Sõja alguses läks Zilliacus aga kaugemale ja asus moodustama ühisrinnet sotsialistlike ning Vene impeeriumi vähemusrahvuste huve esindavate parteide vahel. Organiseerimistöö esimene tulemus oli 1904. aasta oktoobri alguses toimunud Pariisi konverents, millest võtsid osa vene liberaalid ja esseerid, aga ka mitmete vähemusrahvuste (gruusia, armeenia, ukraina, läti) sotsialistlike parteide esindajad. Nõuti autokraatliku riigikorra asendamist demokraatlikuga ning rahvusliku enesemääramise põhimõtte arvestamist.²⁰

¹⁸ A. Kujala, The Russian Revolutionary Movement and the Finnish Opposition, 1905. Scandinavian Journal of History, 1980, kd 5, lk 263.

¹⁹ Vt W. R. Copeland, The Uneasy Alliance. Collaboration between the Finnish Opposition and the Russian Underground, 1899–1904. Helsinki, 1973; A. Kujala, The Russian Revolutionary Movement and the Finnish Opposition, lk 265.

²⁰ Vt A. Kujala, March Separately – Strike Together. The Paris and Geneva Conferences

Nagu Laaman kahjutundega märgib, oli Eestis toimuv poliitiline areng „alles nii noor“, et Pariisi konverentsist tuli kõrvale jääda.²¹ Sõjal oli oma mõju aga ka Eestis. Julgustatuna uute vabameelsete lehtede tekkimisest Peterburis muutus Teataja sõja ajal radikaalsemaks ning selle populaarsus kasvas. Ajalehe ümber tekkis noorte radikaalsete rahvuslaste ja sotsialistide ringkond, kuhu lisaks Konstantin Pätsile kuulusid Jaan Teemant, Friedrich Karlson, Eduard Vilde, Hans Pöögelmann, Mihkel Martna, Eduard Virgo jt.²²

Koostöö rahvuslastega polnud seega Eesti sotsialistidele võõras. Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei (VSDTP) oli tegutsenud Eestis alates 1902. aastast; selle Eesti rühma ehk sotsiaaldemokraatide-tsentralistide hulka kuulusid Karl Ast, August Rei, Hans Pöögelmann jt. Samas olid selle seltskonna liikmed (mõne erandiga, nagu Aleksander Kesküla) reeglina vähemlased, mitte enamlased. Karl Ast on märkinud, et vähemalt Tartu osakond toetus klassikalisele sotsiaaldemokraatlikule põhjale.²³ Ent ka Tallinna komitee liikme Marta Lepa meelest polnud vähemalt eesti soost tsentralistid kuidagi põhi-

Held by the Russian and Minority Nationalities' Revolutionary and Opposition Parties, 1904–1905. Rmt-s: M. Akashi, Rakka ryusui. Colonel Akashi's Report on His Secret Cooperation with the Russian Revolutionary Parties during the Russo-Japanese War. Toim. O. K. Fält, A. Kujala. Helsinki, 1988, lk 125–134.

²¹ E. Laaman, Eesti iseseisvuse süünd, lk 31.

²² M. Lepp, 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus. Tallinn, 2010 [1922–1927], lk 15–19.

²³ S. Zetterberg, Kultuurisillad ja revolutsioonituuled, lk 62.

mõtteliselt antirahvuslikud, vaid pidasid ülevenemaalisse parteisse mitteastumist lihtsalt tarbetuks revolutsioonijõudude lõhestamiseks.²⁴ Ka enamlased võisid rahvusküsimusse positiivselt suhtuda. Karl Robert Pusta kirjeldab oma mälestustes huvitavat vestlust Mihhail Kalininiga 1903. aastal. Kalinin ütles imestunult, kui Pusta oli talle teatanud, et ta pole sotsialist ega saa seetõttu Kalinini parteisse astuda: „Olete siis vaid rahvuslane. Aga kui meie püüded pääsevad võidule, siis teostuvad iseenesest ka teie rahvusliku vabaduse püüded.“²⁵ Tartu sotsialistid ehk föderalistid, kes olid inspireeritud Austria sotsiaaldemokraatiast ja tunnistasid rahvuslikku põhimõtet, asutasid Uudiste juurde 1905. aastal Eesti Sotsiaaldemokraatliku Töölise Ühisuse (ESDTÜ), mille asutajaliikmete seas olid Eduard Vilde, Gottlieb Ast ja Peeter Speak.²⁶

Rahvuslaste ja sotsialistide ühisrinnetest

1905. aasta revolutsioon sai alguse 22. jaanuaril²⁷ nn Verise pühapäevaga Peterburis, kui tsaarisõbraliku töölisdemonstratsiooni pihta avati püssituli. Rongkäigul eesotsas preester Georgi Gaponiga oli kavas koos töölistega tsaarile üle anda manifest, mis sisaldas mõningaid radikaalseid klausleid (sõja lõpetamine,

²⁴ M. Lepp, 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus, lk 319.

²⁵ K. R. Pusta, Kehra metsast maailma. Saadiku päevik. Kirjad kinnisest majast. Tallinn, 2010 [1960–1966], lk 31–32.

²⁶ M. Lepp, 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus, lk 64–65.

²⁷ Kuupäevad on antud uue kalendri järgi, kui pole märgitud teisiti.

Asutava Kogu kokkukutsumine üldise hääleõiguse alusel, ministrite vastutus rahva ees). Sadade hukkunute ja haavatutega veresaunale järgnes streigilaine üle kogu keisririigi.

Tõenäoliselt Verise pühapäeva mõjul alustas Konni Zilliacus 1905. aasta jaanuaris või veebruaris läbirääkimisi Jaapani koloneli Motojiro Akashiga, kes oli lähetatud Stockholmi Jaapani kindralstaabi poolt ülesandega toetada revolutsioonilisi liikumisi Venemaal. Zilliacus püüdis Akashi kaudu muretseda Jaapanist raha revolutsionääridele relvade hankimiseks, lubades juunikuuks suuremat ülestõusu. Kui rahataotlus aprillikuus heaks kiideti, pakkus Zilliacus osa abist omakorda esseeride keskkomiteele, väites, et see on Ameerikas kogutud toetus kõigi Vene revolutsiooniliste jõudude relvastamiseks. Esseerid võtsid pakkumise vastu ning Jaapani-Soome-Vene ühisrinne oli seega sündinud.²⁸

Relvade vedamiseks õnnestus Akashil osta aurik nimega John Grafton, millele lastiti Londonis suur hulk vintpüsse, revolvreid, laskemoona ja lõhkeainet. Laev pidi viima need Peterburi revolutsionääride kätte, tehes vahepeatus Soome rannikul, et ka soomlased oma osa saaksid.²⁹

Kurioosumina võib märkida, et saksa ajakirjanik Elisabeth Heresch väidab, nagu oleks ka Aleksander Kesküla „juba

²⁸ A. Kujala, The Russian Revolutionary Movement and the Finnish Opposition, 1905, lk 261.

²⁹ Vt A. R. G. Griffiths, Clandestine Japanese Activity in the Baltic During the Russo-Japanese War. Journal of Baltic Studies, 1987, kd 18, nr 1, lk 71–78.

Vene-Jaapani sõja eelõhtul organiseerinud poliitilist tööd legendaarse jaapanlase Motohiro Akashi huvides, kes 100 miljoni dollariga oli värvanud koostööks oma programmiga ülestõusude algatamiseks Venemaal vene poliitilisi pagulasi üle kogu Euroopa³⁰. Allikaviiteid Heresch selle väite toetuseks siiski ei too.³⁰

Samal ajal oli tekkinud uusi võimalusi ka legaalseste organisatsioonide asutamiseks. 3. märtsil oli tsaar avaldanud ettevaatliku nn Bulõgini reskripti, milles teatati kavatsusest kutsuda rahva poolt valitud esindajaid osa võtma seadusandlike kavatsuste arutamisest ning anti igasugustele asutustele ja eraisikutele luba esitada valitsusele arvamusi ja ettepanekuid riigikorra parandamiseks ja rahva heaolu tõstmiseks.³¹ Muuhulgas muutis see võimalikuks opositsiooniliste või pool-opositsiooniliste katusorganisatsioonide moodustamise. Maikuus loodi 14 konstitutsionalistliku erakonna ja organisatsiooni nn Liitude Liit, juulikuus kogunes Moskvas Ülevenemaalise Talupoegade Liidu asutav kogu.³²

Teatavat initsiatiivi näitasid üles ka eestlased. Marta Lepa väitel oli käremeelsest rahvuslasest arst Peeter Hellat juba 1905. aasta algul Peterburis asutanud „väikerahvaste liidu“, mis pidas salajasi koosolekuid ja unistas piiririikide iseseisvusest. 1905. aasta novembris olevat Hellat pidanud kõne „Väikeste rahvaste

õigusest“, mille argumentatsioon kujutas omapärast segu rahvuslusest ja sotsialismist: „Mispärast vaatavad väikesed rahvad pealt, kui neid üksteise järel ja kõiki üheskoos hävitatakse. Seepärast peab väikestel proletaarlastest rahvastel seesama lipukiri olema, mida proletaarlastest isikud omaks tunnistavad: „Kõigi maade väikesed rahvad, ühinege!“³³

Vormiliselt 3. märtsi reskriptile toetudes kutsus Hellat Tallinnasse kokku Eesti, Läti ja Leedu eri poliitiliste voolude esindajate nõupidamise, mida August Rei nimetab „esimeseks katseks poliitilise koostöö rajamiseks kolme Balti rahva vahel“ ja „esimeseks „Balti konverentsiks““. Nõupidamised toimusid 12. ja 13. mail Kuld Lõvis ning nendes osalesid Peeter Hellat, Konstantin Päts, August Rei ja Gottlieb Ast (või Karl Ruga). Lisaks osales kaks lätlast ja kaks leedulast. Koosolekul arutati ühiseid nõudmisi keskvoimule, millest tähtsaimaks peeti demokraatlikult valitud omavalitsusasutuste ellu kutsumist, millel pidid olema laialdased õigused kohaliku elu korraldamiseks.³⁴

Gapon oli pärast Verist pühapäeva põgenenud välismaale ja liitunud seal esseeridega. Viimased püüdsid Gaponi ära kasutada omamoodi käilakujuna, kellele tahta võinuksid koonduda kõik Vene revolutsionäärid. Aprilli alguses toimus Gaponi ja Zilliacuse initsiatiivil 1904. aasta Pariisi konverentsi jätkuna nn Genfi konverents, mis aga lagunes, kuna osalenud sotsiaaldemokraadid (bolševikud,

³⁰ E. Heresch, Parvuse salatoimik. Ostetud revolutsioon. Biograafia. Tlk V. Beekman. Tallinn, 2006, lk 84.

³¹ A. Rei, Mälestusi tormiselt teelt. Tallinn, 2010 [1961], lk 57.

³² J. Frankel, The War and the Fate of Tsarist Autocracy, lk 64.

³³ M. Lepp, 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus, lk 116.

³⁴ A. Rei, Mälestusi tormiselt teelt, lk 56, 59–60.

juudi Bund, Läti sotsiaaldemokraatlik partei ja Armeenia SDTP) ei tahtnud leppida esseeride ja nende liitlaste ülekaaluga ning jalutasid välja. Alles jäänud parteid (sh esseerid, Poola sotsialistid ja Soome aktivistid) võtsid vastu resolutsiooni, mis nõudis autokraatia kukutamist relvade jõul ning Asutava Kogu või Rahvuskogu kokku tulemist, mis kehtestaks Venemaal demokraatliku ja vabariikliku riigikorralduse.³⁵

Samal ajal valmisid Zilliacusel mässuplaanid. Ülestõus pidi algama Peterburis koos John Graftoni relvade kohalejõudmisega ning kukutama autokraatliku keskvoimu. Kui see oleks ka ebaõnnestunud, loodeti siiski, et mäss inspireerib ülestõuse impeeriumi äärealadel Poolas, Kaukaasias ja mujal. 1905. aasta kevadel ja varasuvel õnnestus Zilliacusel ühisrindesse kaasata ka konstitutsionalistlik Kagaal. Ühtlasi pühendati plaanidesse Gapon, kes kohtus juuni teisel poolel Leniniga ja tõmbas vandenõusse bolševikud. Gaponil, kes tahtis Venemaal üles ehitada omaenda mässuliikumist, õnnestus kõiki petta, väites, et Peterburis juba tegutseb tema kontrolli all olev üldorganisatsioon, mis ootab vaid tegutsemissignaali. Seega jäid ülestõusu keskuseks määratud linnas kõik vajalikud ettevalmistused tegemata.³⁶

Kui augusti alguses selgus, et Gaponi organisatsiooni ei eksisteeri ning parasjagu mööda Põhjamerd liikuva relvalasti vastuvõtmiseks pole Peterburis midagi tehtud, otsustas bolševike keskkomitee

³⁵ Vt A. Kujala, *March Separately – Strike Together*, lk 148–154.

³⁶ A. Kujala, *The Russian Revolutionary Movement and the Finnish Opposition, 1905*, lk 262–263, 267.

relvad ise vastu võtta. Aktivistidele see plaan ei meeldinud: nad oleksid eelistanud jätkata koostööd esseeridega, kelle Peterburi organisatsioon oli selleks ajaks aga politsei tegevuse tõttu lagunenu. Samal ajal leidis lõpu aktivistide koostöö Kagaaliga, mis pidas vastutustundetuks Peterburi tegeliku olukorraga tutvumata jätmist, liigset toetumist esseeridele ning bolševike pakkumise tagasilükkamist. Kagaal jätkas samas ise koostööd bolševikega ning seeläbi moodustus ootamatu Soome konstitutsionalistide-bolševike ühisrinne, vastaseks aktivistid-esseerid.³⁷

John Graftoni reis oli organiseeritud kiirustades ja hooletult. 8. septembril jooksis laev Pietarsaari lähedal karile ja meeskond lasi selle õhku. Suurem osa lastist kas hävis või sattus ametivõimude kätte.³⁸ Samal ajal hakkasid hajuma ka muud eeldused revolutsiooniks. Juba 29. augustil olid Jaapan ja Venemaa leppinud kokku peamistes rahutingimustes ja 5. septembril sõlmiti rahu.

Kuid siiski polnud revolutsioon veel läbi. Oktoobri alguses algas Moskvas raudteelaste streik, mis kuu lõpuks liikus edasi Peterburi ja levis sealt peaaegu kohe üle kogu maa. Esseeridel ja sotsiaaldemokraatidel õnnestus seega esmakordselt haarata juhtroll seni üsna stiihiliselt kulgenud sündmustes. Vastuseks oli uus, 30. oktoobri manifest tsaarilt, millega laiendati oluliselt riigiduuma valijate ringi ja duuma seadusandlikku võimu. Siiski olid just oktoober ja november tsaarivõimule kõige ohtlikum aeg. Keskvoimu ühendus

³⁷ Sealsamas, lk 268–273.

³⁸ K. G. Olin, *Grafton-Affären*. Jakobstad, 1994, lk 142–152.

riigi äärealadega (sh Mandžuurias asuva miljonipealise armeega) oli praktiliselt katkenud. Mitte ainult sotsialistid, vaid ka Pavel Miljukovi juhtimise alla koonduvad konstitutsioonilis-demokraatlik partei (kadetid) nõudsid revolutsiooni jätkamist, kuni parlamentaarsusprintsiip on lõplikult läbi surutud. Samal ajal valmistusid sotsiaaldemokraadid, eriti bolševikud, uueks katseks alustada relvastatud võitlust keskvoimu vastu, lootes, et see tekitab mässu sõjaväes.³⁹

Oktoobrimanifest kokkuvõttes siiski kiirendas revolutsiooni lõppu. 1905. aasta novembris, pärast üldstreigi lõppu, sai Soome konstitutsionalistidest valitsuspartei, mis tähendas, et Kagaali tegevus lõpetati ning konstitutsionalistid ei püüdnud enam Venemaal revolutsiooni alustada. Kui bolševike ja Soome rahvuslaste teed seega lahku läksid, algas senisest palju lähedasem koostöö Vene sotsiaaldemokraatide ja noore Soome sotsiaaldemokraatliku partei vahel.⁴⁰

Ka Venemaal tekkis kadettide kõrval teine liberaalne partei, oktoobristid, mis oli valmis minema kompromissile keskvoimuga. Samal ajal olid pidevad streigid töölisklassi välja kurnanud ning Moskva mässumeeste kutsed solidaarsusele palju järgijaid ei leidnud. Demobilisatsiooni tulemusena vähenes drastiliselt mässu puhkemise võimalus sõjaväes.⁴¹

Novembri lõpus kutsus Jaan Tõnisson

³⁹ J. Frankel, *The War and the Fate of Tsarist Autocracy*, lk 66–67.

⁴⁰ A. Kujala, *The Russian Revolutionary Movement and the Finnish Opposition, 1905*, lk 264.

⁴¹ J. Frankel, *The War and the Fate of Tsarist Autocracy*, lk 67.

Tartus kokku üle-eestilise 800 osavõtjaga rahvakoosoleku. Laiemat ühisrinnet seal aga ei sündinud, vaid ilmnesid hoopis teravad vastuolud ühelt poolt mõõdukate rahvuslaste ning teiselt poolt radikaalide ja sotsialistide vahel. Kui koosoleku juhatajaks valiti radikaal Jaan Teemant, lahkus Tõnissoni aatemeeste kolmesajapealine vähemus ülikooli aulast Bürgermusse saali, kus nad pidasid eraldi koosoleku ning nõudsid Eestimaa ja Põhja-Liivimaa administratiivset ühendamist ja Eesti autonoomiat föderaliseeritud Venemaa koosseisus. Aulasse jäänud majandusmehed ja sotsialistid võtsid Teemanti, Martna ja Pöögelmanni juhtimisel vastu üsna radikaalseid otsuseid, nagu tsaarivalitsuse kukutamine, streigid ja boikotid ning maaomandi natsionaliseerimine. Valiti ka omamoodi revolutsiooniline omavalitsus, viieliikmeline keskkomitee, millesse kuulusid Teemant, Pöögelmann, Kesküla, Hans Vürst ja Karl Neumann.⁴² Marta Lepp märgib, et pärast aulakoosolekut levisid fantastilised kuulujutud välisabist Rootsist ja Saksamaalt.⁴³ Pole võimatu, et nende taga oli Aleksander Kesküla, kes selleks ajaks oli oma suurejoonelistel relvade ja raha muretsemise plaanide tõttu välja teeninud hüüdnime Aleksander Suur.⁴⁴

1905. aasta detsembris kuulutati välja

⁴² Vt T. U. Raun, *The All-Estonian Congress in Tartu, November 1905: A Reassessment*. *Journal of Baltic Studies*, 2007, kd 38, nr 4, lk 383–400.

⁴³ M. Lepp, 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus, lk 66.

⁴⁴ H. Erit, E. Kuusik, Aleksander Kesküla inimese ja revolutsionäärina kaasaegsete mälestustes. *Ajalooline Ajakiri*, 1999, nr 3/4, lk 52.

sõjaseisukord, mis jäi kestma kuni 1908. aastani. Selle ajal keelati kõik rahvakogunemised, algasid arreteerimised ja ajalehtede ilmumine oli takistatud.⁴⁵ 1906. aastal hakati sõjaväe regulaarüksusi kasutama karistusüksioonideks mässulistel aladel. Ka režiim liikus jälle autoritaarsuse suunas: 1907. aasta 16. juuni seadusega, millega riigiduum laiali saadeti ja osa selle liikmeid arreteeriti, kaldus vahepeal kehtinud suhteline tasakaal tsaari ja rahva vahel uuesti teravalt tsaari kasuks.⁴⁶

Viimase näitena katsest moodustada Eestis rahvuslaste ja sotsialistide mässulist ühistrinnet võib tuua Pariisi vanapagulase Andres Dido 1906. aasta alguses algatatud „sotsiaalrahvusliku“ ajalehe Õigus, mida ilmus seitse numbrit ajavahemikus 1906–1908.⁴⁷ Tsarismi võimu murdmise, poliitiliste vabaduste sisseseadmise, majanduses sotsialistliku programmi kehtestamise ja Vene Ühisriikide asutamise nimel kutsus Õigus üles „kõiki meie rahva revolutsioonilisi jõudusid ja erakondasid kahekordse ikke vastu, isevalitsuse poliitilise ja mõisnikkude majandusliku ikke vastu ühinema“, lubades, et „kõik need jõud ja erakonnad, olgu nad sotsiaalrevolutsionäärid, Vene ehk Eesti sotsiaaldemokraadid, kodanlikud revolutsionäärid ja seisuse poolest töölisel, talupojad, kodanlased ehk haritlased,

⁴⁵ S. Zetterberg, Kultuurisillad ja revolutsioonituuled, lk 62–64.

⁴⁶ J. Frankel, The War and the Fate of Tsarist Autocracy, lk 68.

⁴⁷ M. Kahu, Andres Dido ajakiri „Õigus“. Lehekülg Eesti ühiskondliku mõtte ajaloost. Keel ja Kirjandus, 1981, nr 9–10, lk 542–548, 618–623; K. R. Pusta, Kehra metsast maailma. Saadiku päevik. Kirjad kinnisest majast, lk 56.

kõik leiavad selles ühistegevuse mõttes „Õiguse“ veergudel oma häda-avaldusele ja vabaduse võitlusele maad. ... Kui kord üleüldised vaenlased on maha löödud, siis mingi iga organisatsioon oma teed, kui see talle parem näib. See on ajutine ühistegevus või parteide koalitsioon, mis „Õigus“ oma lipu peale kirjutab“.⁴⁸ Eri-nevatel põhjustel Dido initsiatiiv loodetud mõju ei saavutanud, küll aga annab see tunnistust jätkuvast koostöövaimust sotsialistide ja rahvuslaste vahel, või vähemalt sellesuunalistest lootustest.

Kokkuvõtte asemel

Ettevaatlikult võiks oletada, et 1905. aasta tsaarivastase võitluse peamine poliitiline pärand oli pigem oskus teha oportunistlikku reaalspoliitikat ühise vaenlase vastu kui mingil moraalsel veendumusel põhinev usk rahvaste vabanemisse. Pealegi kulus selline kogemus tulevikus marjaks ära. Soomes oli 1905. aasta põrandaalusel tööl selge järjepidevus Esimese maailmasõja aegse jäägriliikumise ning Saksamaal ja Rootsis teostatud poliitilise propagandaga, mis valmistasid ette Soome iseseisvust.⁴⁹

Samuti peitub 1905. aasta revolutsiooni paremas tundmises võti mõistmaks Esimese maailmasõja aegset eestlaste pagulaspoliitikat neutraalsetes riikides ja Saksamaal. Silmapaistvaim näide neist isehakanud diplomaatidest, suur rah-

⁴⁸ A. Dido, Meie eesmärk [1906]. Rmt-s: A. Dido, Ajaloo kasust. Tartu, 2006, lk 419.

⁴⁹ Vt nt M. Lauerma, Aktivisternas linje. Rmt-s: Finlands utrikespolitik 1809–1966. Toim. I. Hakalehto. Stockholm, 1968, lk 40–56.

vuslane ja vähemalt sama suur sotsialist Aleksander Kesküla, oli sõber Adolf Gasseri sõnul otsustanud teha koostööd Saksa ametivõimudega just seetõttu, et tema meelest ainus viis tsaariimpeeriumi hävitada oli võtta õppust Vene-Jaapani sõja aegsest Jaapani abist Vene revolutsionääridele ning pöörduda samal otstarbel seekord ise Lääne imperialistide poole.⁵⁰ Milleni see viis, on praeguseks hästi teada.

Lõpuks näib mulle, et Eestis taaselus- tus 1905. aasta vaim veel ka 1917.–1918.

aasta vabanemisprotsessi käigus, mille käigus Eesti erakonnad (v.a enamlased) 1917. aasta detsembrikuus kokku leppisid Eesti rahvusliku iseseisvuse väljakuulutamises ning parteideülese välisdelegatsiooni moodustamises.⁵¹ See üsnagi improviseeritud ühisrinne, seekord ähvardava Saksa okupatsiooni vastu, andis tagasivaates üliolulise eelduse selleks, et Eesti iseseisvusel õnnestus tõusta Vene siseasjast rahvusvaheliseks küsimuseks – ning seega ka püsima jääda.

⁵⁰ A. Gasser, Alexander Kesküla: ein estnischer Revolutionär. Rmt-s: A. Gasser, Ausgewählte historische Schriften 1933–1983. Basel, 1983, lk 219.

⁵¹ 1917. aasta kohta Eestis vt: H. Kalmo, Enesemääramise saatuslik tund. Rmt-s: Iseisvusmanifest. Artikleid, dokumente ja mälestusi. Koost. T. Tannberg, A. Pajur. Tartu, 2014, lk 224–225.